

ETO: 821.511.141 (497.11).09

Mák Ferenc

KALAPIS ZOLTÁN ÉS A SZELLEMI HONVÉDELEM

Zoltán Kalapis and a spiritual home-defence

A szerző Kalapis Zoltánról, vidékünk kiváló művelődéstörténeti kutatójáról és munkásságáról írt tanulmányt, aki a *Magyar Szó* „terepjáró” újságírójaként a bánági szórványmagyarság pusztuló portáinak rendetlenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták.

Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tért vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúráként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.

Kulcsszavak: a délvidéki magyarság története, Kalapis Zoltán, kisebbségi lét

*(...) ingem alatt
mind gyakrabban érzem,
hogy nagyon is kihagy
szülőföldem,
a bajlátott Bánát
szívverése.*

(Cs. Simon István)

Egyre vékonyodó cérnaszálon függünk mi délvidéki magyarok, s ez a foszlásnak indult, egykor még biztosnak hitt kötelék, az anyanyelvünk és az általa körülírható és meghatározható szellemi és valós otthonunk, a „bácskai-bánági televény, a maradék s egyetlen reális hazánk”, a Délvidék. Kalapis Zoltán, a déli peremvidék kiváló művelődéstörténeti kutatója látta így a pusztulás elszomorító képeit egy 1994-ben papírra vetett vallomásában, mely a délszláv háborúnak a legsötétebb pillanatában született, az „*Itt és most*” közös széttekintés legreménytelenebb pillanatában, amikor az éppen összeomlott Jugoszlávia maradék magyarsága a túlélésért vívta keserves küzdelmét. Akkor és ott ahhoz is erő kellett, hogy a holnapi virradathoz reményeket fűzzön az ember, hogyan is gondolhatott volna bárki távlatos életstratégiák kidolgozására. A délvidéki ma-

gyarság sorsa akkor – a fegyveres martalócok, a népirtások és a haláltáborok, a fekélyes ideológiák és a felperzselt falvak világában – valóban cérnaszálon függött.¹

Bácska és a Bánság magyarságának élete, a szlavóniai és a drávaszögi nemzetársaival együtt, 1918 óta mindvégig a támaszát veszítette közösség imbolygó bizonytalanságába vezetett, annyi reménye nem lehetett a talpon maradásra, mint a nádszálra támaszkodó embernek, a mocsárvilág eltévedt vándorának. 1918-ban Bácska, a Bánság, Szlavónia és a Drávaszög magyarságát kiutasították a saját történelméből, s amikor a szerb gyarmatosító katonák megszállták a szülőföldjét, a saját sorsának is katasztrofát írt. „Már máskor is elsóhajtottam – írta Kalapis Zoltán –, hogy nálunk, a nemzet testének déli peremén – akárcsak a nyugati, északi és keleti végein – a magyarság nem magától értetődő faktum, nem természetes állapot. Ha történetesen itt valaki magyarként jön a világra, egyáltalán nem biztos, hogy azzá is válik”, annyi a kényszerítő körülmény, annyi a gyökereket faragó fejszecsapás, hogy a nemzeti azonosságtudat megőrzésének esélye valóban cérnaszálnyi. Ha így szemléljük az elmúlt XX. századot, már az is kegyelmi állapotnak tekinthető, hogy az alvidéken háromszázézeres közösségét veszített magányos ember magyarul, az anyanyelvén is szót tud érteni. A múltó évtizedek során a békésnek mondott korszakokat mindössze az különbözteti meg a kegyetlen időktől, hogy ilyenkor csendesebb volt a hivatalos politika lármás kényszere. Mi nem haldoklunk, mi így élünk – mondhatta volna a délvidéki magyar, ha valakit érdekelt volna a sorsa, a helyzete. Katasztrofánk története „retorzióval, a kollektív bűnösség hangoztatásával kezdődött, s egy ellentmondásos időszakkal folytatódott, amikor intézményeink felvirágoztak, amikor úgy tűnt, hogy minden rendben van, miközben – lassú víz, partot mos alapon – a beolvadás kíméletlen erővel ritkította népességünket, meg hát a csendes elszállingózás is apasztotta sorainkat.”² Minden időben nehéz volt e tájon magyarnak lenni és magyarnak megmaradni, nehéz tartósan megmaradni, nemzedékeken át, mert „ami elkezdődött 18-ban, folytatódott 44 után, más feltételek között, de ugyanabban az irányban”.

1918-ban a Balkán tört be Magyarország déli területeire.³ Egy, a polgári értelemben nem szervezett balkáni társadalom szállta meg a területet, amely azután hatalmi erőszakkal számolta fel az akkor már másfél évszázados múltra visszatekintő, hagyományos intézményrendszert és az intézményrendszer (törvény) biztonságában élő, magyar nemzeti közösséget. A pusztítás rövid pár év alatt végigsöpört a vidéken, hogy utána hosszú időre rendezkedjen be a haldoklás állapota. Lebontották és meggyalázták kegyhelyeinket, ledöntötték hősi emlékműveinket, ledöntötték történelmi nagyjaink szobraikat, elvették a földeket, felszámolták az intézményeinket, basáskodó, dölyfös, kulturálatlan idegeneket ültettek a nyakunkba, akik cenzúrázták, és a maguk érdekei szerint alakították egész kultúránkat és iskolarendszerünket. Gubás Jenő *Magyarságtudat-*

hasadás című könyvében így foglalta össze a délvidéki magyarság kiszolgáltatottságának lényegét: „Megfosztottak hitünktől, évszázadokon át kialakított erkölcsainktől és egy olyan lelki nyomorba kényszerítettek, ahol az egykezés és az önpusztítás nemzeti sajátossággá vált, a beolvadás vagy kivándorlás pedig a boldogulás leggyakoribb módozata. És akkor még nem szóltam a tömeges kivégzésekről, megfélemlítésekről, a húszas évek áttelepítéseiről, az állásvesztésekről, a vagyonekbobzásokról, a földreform szelektív (csak a hatalomgyakorlóknak kedvező) alkalmazásáról és mindazokról a jogfosztottságokról, amelyek a síríg másodrendű polgárokká degradálnak bennünket.”⁵⁴ A magyarság helyzetén mit sem változtatott a tény, hogy az 1918-ban bevonuló katonaság a Délvidéken a szerb „athénitást”, a felvilágosodás és a romantika hagyományainak örökségét, a polgári nemzettudat szerb műhelyét is felszámolta, amit a szerbség máig nem tudott sem társadalmi, sem szellemi-önismereti szinten helyreállítani. Bácska és a Bánság, Szlavónia és a Drávaszög magyarsága teljes korábbi intézményrendszerét elveszítette, s amit kedvezőbb politikai körülmények közepette pótlásként kapott, sohasem érezte a sajátjának. Így jutottunk el oda, hogy aki az ezredfordulón látteleletet készít a délvidéki magyar populációról, kénytelen megállapítani: „A délvidéki magyarság szellemi-kulturális élete (...) gyarmatosított állapotokat tükröz; a közoktatásból, tájékoztatásból, politikából, az intézményekből teljes egészében hiányzik a keresztény értékrend és a magyar szellemiség. Idegen érdekek, szándékok, törekvések hatása alatt állnak pártjaink, intézményeink, amelyek nem képesek nemzeti érdekeinket megjeleníteni és eredményesen képviselni sem a többségi nép, sem az anyaország, sem pedig a nemzetközi tényezők felé.”⁵⁵ Valahol itt feszül az az elképzelt cérnaszál, amellyel e maradék-haza magyarsága egykori önmagához, történelméhez, hagyományaihoz, hitvilágához és anyanyelvéhez kötődik. Szétfoszlott nemzettudat, elbitangolt örökség, levetkőzött hagyományvilág, bedeszakázott önismeret és az anyanyelv elapadt forrása – ezek a magyar Délvidék kulisszái. „Népem egy része – nem is olyan elhanyagolható hányada – valamilyen formában cserbenhagyta anyanyelvét, ilyen vagy olyan módon rosszul sáfárkodott vele. Engedte megkopni, hagyta, hogy éltető nedvei kiszikkadjanak, olyannyira, hogy színehagyott lett, fakó és vértelen. Elfelejtett szavak temetője ez a mi nyelvünk, az idegen jövevények terepe. (...) Ezzel alighanem elérkeztünk a kisebbségi lét alapfeltételéig, a fennmaradás legnagyobb »titkához«: fel kell ismerni, hogy a létezéshez munkatöbblet szükséges, s ezt a többletet vállalni is kell”⁵⁶ – húzta feszesre a létezés kérdéseinek cérnaszálakból font hálóját Kalapis Zoltán.

Hogy a szerb hatalom 1918–1920-ban milyen programmal és mekkora elszántsággal látott neki a megszállt, majd elcsatolt Délvidék magyar társadalmának, a magyar közösség értékrendjének erőszakos felszámolásához, az egy hírhedt könyvben, Vladan Jojkić *Nacionalizacija Bačke i Banata* (1931) című művében mutatkozott meg a legeggyértelműbb formában. Programadó mivól-

tában a Jojkić-tanulmány a gyarmatosítás ideológiai alapművének tekinthető. A precíz statisztikai adatokra és gazdasági elemzésekre épített történeti mű a szerb hatalom kezében máig ható érvénnyel vált politikai fegyverré. Vladan Jojkić fontosnak tartja megismerni a történelmi Magyarország talán leggazdagabb vármegyéinek – Bács-Bodrog és Torontál vármegye – múltját és az 1919-ben adott jelenét, etnikai összetételének, demográfiai mutatóinak, gazdasági erőforrásainak történelmét, mindazon látható és láthatatlan hatóerőkkel együtt, amelyek olyanná tették a Délvidéket, amilyen a szerb „felszabadítás” pillanatában volt. „De még ennél is fontosabb megismerni azokat a politikai, gazdasági, kulturális, biológiai, földrajzi és közlekedési tényezőket, amelyek valahol a mélyben erőteljesen befolyásolták a vidék demográfiai valóságának, társadalmi életének – működő államjogi rendszerének – kialakulását és működését.”⁷⁷ Hiszen csak ezeknek az ismereteknek a birtokában lehet hatékony államhatalmi eszközökkel fellépni a hagyományos magyar értékrend ellen. Csak a létező társadalmi struktúra mélyszerkezetének, legapróbb alkotóelemeinek megismerése, a részletek és az összefüggések felderítése vezethet oda, hogy kellő hatékonysággal léphessenek fel a közösségi élet szerves fejlődésének a megakadályozása érdekében, és hogy a felszámoláshoz szükséges eszközök kiválasztása is megfelelő legyen.

Nem elegendő megfosztani a magyarságot az anyagi javaktól, kisajátítani a magyar tulajdonban levő nagy- és középbirtokokat, nem elég gazdaságilag és kulturálisan is gyarmatosítani a délvidéki magyarságot, szellemében, öntudatában is elemeire kell szétbontani, meg kell semmisíteni közösségi erőforrásokat. Mint hullakamrában a tetem, úgy fekszik előtte a délvidéki magyar társadalom, miközben a tudós a szikék közt válogat. Egy nemzeti közösségen belül – mutatott rá Vladan Jojkić – „az iskoláskorú, fiatal nemzedékek tagjai a legfogékonyabbak az újra, az ő lelkükben zajlik a legerőteljesebb küzdelem az új jelenségek befogadása és a hagyományos értékek megőrzése között” –, és mert ők a leggyengébb, legkiszolgáltatottabb pontjai a közösségnek, ezért az ő számukra kell vonzóvá tenni a szerb nemzeti eszméket. Egyszerre kell tehát aktív és határozott fellépéssel megvalósítani „az uralkodó nemzet számbeli fölényét”, és passzív, de nem kevésbé határozott politikai nyomással „rombolni az ellenálló kisebbség nemzeti öntudatát”. A rombolást az ideálok és az eszmék terén kell elvégezni, és erre a valósi élet, az egyházi közösségek értékeinek a pusztítása a legalkalmasabb, ezután következik az oktatás, a kultúra, a sajtó, az irodalom és a művészetek, vagyis a nemzeti és szellemi értékek közvetítésére alkalmas intézmények elsorvasztása és felszámolása. S hogy ezt milyen komolyan gondolták, bizonyítja azt az a lélektani megalapozottság is, amelynek során kimutatták: az asszimiláció sokkal kisebb ellenállásba ütközik az urbánus környezetben, ahol a családi és a közösségi kötelékek némileg lazábbak, mint faluhelyen, ahol a hagyományos összetartozás még a határozott, régi formájában él. Ezen belül a nőket kell erőteljes szerb pro-

pagandával megcélozni, hiszen ők, elsősorban akkori, hiányos képzettségükből eredően kiszolgáltatottabbak a férfiaknál, másodsorban pedig az ő feladatuk a gyermeknevelés és a családi élet összefogása. S hogy ki végezheti az „idegen népek” alkotta társadalom alapsejtjeinek és az egész társadalom szerkezetének a pusztítását és rombolását? A hatalmi szervek, a hivatalok, az intézmények, a tisztviselői kar, a rendőrség és az adóhatóság mellett, minden igaz hazafi, aki szláv létére felismeri az új délszláv állam elemi érdekeit, és mindennapi munkája végzése során érdemben is tesz valamit a szláv küldetés beteljesítése érdekében. A vagyonek Kobzástól a lélekpusztításig.

Számunkra cseppet sem vigasztaló, hogy a szerb kormányok korabeli Vajdaság-politikája a helyi szerb lakosságot is fájdalmasan érintette, ők azonban legalább tiltakozhattak. Daka Popović újvidéki szerb közíró, aki hosszú éveken át a szerb skupština képviselője volt, 1935-ben, tizenhét évvel a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása (1918), tizenhat évvel az agrárreform és a terület szláv nacionalizálási programjának meghirdetése (1919), tizenegy évvel a birtokviszonyok végleges (valójában soha be nem fejezett) megváltoztatása (1924) és négy évvel az agrárreform likvidálásáról szóló kormányrendelet kihirdetése (1931) után a „Száván túli” szerb közösség életminőségének romlását szem előtt tartva kénytelen megállapítani: „Az állam Bácska, Bánát és Baranya területén a lehető legminimálisabb befektetést eszközölte. Az első tíz év alatt egyetlen kilométernyi út sem épült, és a kulturális intézmények (színházak, múzeumok, szakmai és művészeti iskolák) tizenöt év alatt semmilyen állami támogatásban nem részesültek. (...) Ezekről a területekről csak elvitték a megtermelt javakat, de ide semmit sem hoztak. Az ország valamennyi régiója – így Bácska, Bánát és Baranya is – jogosan követeli az egységes teherviselést, jogosan követeli a polgárok egyenlő arányban történő megadóztatását. Ezzel szemben az történik, hogy a Dunai bánóság az úgynevezett passzív területek fejlesztése érdekében hitelekkel támogatja magát a pénzügyminisztériumot is. (...) A mezőgazdasági termelés régen elveszítette rentabilitását, az ipari termelés is hanyatlik, holott a nyersanyag jelenléte és az egykor kedvező piaci feltételek ennek könnyen elejét vehetnék. A művelődési intézetek és az intézmények ezen a vidéken kapták a legkisebb támogatást. A társadalombiztosítási összegek, amelyeket a munkaadók a munkásaik után a Körzeti Biztosítóirodák pénztáraiba fizetnek be – és ez csak Bácskában meghaladja a 40 millió dinárt –, az elmaradott, passzív területekre vándorol. Érthető, hogy ez a hatalmas méretű kizsákmányolás elkeseredést szül az itteni lakosság körében. Hiszen mindennek van határa. És most elérte ehhez a határhoz, az ilyen gazdálkodás tarthatatlanságát ma már a délszláv királyság más területei is kénytelenek megérezni.”⁸ Daka Popović szenátor hevesen bírálta a kormány adópolitikáját is, amely az országos terhek legnagyobb részét Bácska, a Bánóság és Baranya lakosságára róta.

1918 után néhány év leforgása alatt a szerb kormány elképesztő méretű nyomorba döntötte a Délvidék magyarságát. A magyar közép- és nagybirtokok kiszajátítása a mezőgazdasági munkások lába alól is kihúzta a talajt, hiszen a földhöz juttatott – többnyire dél-szerbiai, montenegrói, boszniai és hercegovinai kolonisták, az új földtulajdonosok már nem biztosítottak megélhetést a magyar napszámosoknak, cselédeknek és zselléreknek.⁹ Nem volt jobb a helyzet az ipar – a kis- és a háziipar – területén sem. A magyar fiatalok számára nem volt más lehetőség, „mint megelégedni valamely mesterség elsajátításával, mert az államnak kellett a jól képzett kisiparosok és szakmunkások, még ha magyarok voltak is. A felemelkedést a kisipar, a kiskereskedelem és a gyári szakmunkás státusa jelentette. A nagy többségnek meg kellett elégednie a szegényparaszti, napszámosi, kubikosi sorssal. Betanított gyári munkássá válni már előrelépést jelentett”.¹⁰

Ám minden hatalmi nyomás, erőszakos fellépés és törvényi szintre emelt kirekesztés ellenére a Délvidéken a szerb hatalom nem érte el a várt eredményt. Két évtizedes, folyamatos erőfeszítései ellenére a magyarság továbbra is makacsul élni akart, továbbra is hit a történelmében és a hagyományok megtartó erejében. És mindennek a tetőzéseként 1941-ben felszabadítóként üdvözölte a bevonuló magyar katonákat, úgy vélte, hogy ezzel vége a nemzeti megpróbáltatásoknak, helyreállt a történelmi igazság. Voltak szerb politikusok, akiket ez elgondolkodtatott. „Azok, akik 1918 után vezették a régi Jugoszláviát, úgy hitték, hogy kolonizálással széttörhetik a kisebbségi etnikai tömböket. Milliárdokat költöttek önkéntesek és egyéb telepések vajdasági, kosovói és metohijai letelepítésére. A Vajdaságban húsz év alatt néhány százalékkal javult a helyzet a mi számunkra, de ennek ellenére a Bácskában továbbra is megmaradt a német és a magyar többség”¹¹ – vonta le a keserű következtetést Vasa Čubrilović belgrádi egyetemi tanár, és máris kész volt újabb, minden korábbinál hathatósabb intézkedések kidolgozására. Úgy vélték, a szerb hatalom még egyszer nem tévedhet, egyszer s mindenkorra úgy kell a kisebbségi kérdést megoldania, hogy a jövőben senki se veszélyeztesse a szerb nemzetállam létezését. Ha kell, kitelepítéssel, ha kell, egyéb radikális katonai eszközökkel, de – a volt és 1944-ben éppen nem létező Jugoszlávia területén – végérvényesen fel kell számolni a kisebbségi kérdést.

Vasa Čubrilović, a Mlada Bosna nevű szervezet, a tragikus és végzetes szarajevói merényletet végrehajtó terrorcsapat egykori tagja, immár neves történészként 1944. november 3-án a népfelszabadító háború katonai főparancsnokságának benyújtotta *A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában* című tervezetét. Čubrilović szerb nemzeti önérzetében érezte magát sértettnek, és ez a sértés megtorlást követelt. Nem elég, hogy a történelem során idegen népek, magyarok, németek és arnauták szállták meg az ősi szláv területeket, nem elég, hogy a trianoni döntés nyomán „vesztes” délszláv királyság kegyeibe fogadta „ezeket”

a népcsoportokat, politikai önrendelkezést és kulturális felemelkedést biztosított a számukra, nem elég, hogy a leggazdagabb szláv területen nyújtott a számukra szálláslehetőséget, ezek a hálátlan közösségek az első adódó alkalommal jó gazdáik ellen fordultak.¹² „Hogyan használták ki a jugoszláviai kisebbségek a mi nagylelkűségünket és türelmességünket?” – tette fel a szerb felsőbbrendűségében sértett történelemtudós, s válaszolt is rá: „Bár a beavatottak politikai körökben erről eleget tudtak, mégsem sejtette senki, hogy ezeknél a kisebbségeknél ekkora gyűlölet halmozódott fel irántunk. Ez a gyűlölet és a szétrobbantásunkra irányuló szándék 1941. április 6-a után jutott teljes mértékben kifejezésre. Már a háború első napján a katonák és a polgárok is érezték, hogy a németek, a magyarok és az arnauták képezik az ötödik hadosztály fő részét.” A korábban megszerzett kulturális és gazdasági pozícióikból származó erőforrásaikat arra használták fel, hogy szétrombolják a számukra mindenféle előnyöket biztosító országot. Hovatovább a hálátlan kisebbségek a háború első napjaiban tömegmészárlást hajtottak végre a békés szerb lakosság soraiban. Amikor a magyar katonaság 1941-ben benyomult Bácskába, „azonnal megkezdte népünk rendszeres irtását. A magyar katonaság már 1941 áprilisában mészárlást végzett Újvidéken, Zomborban és a Titeli járásban. (...) Számítások szerint Bácska megszállása idején 20–25 000 szerbet öltek meg. Nem kis szerepe volt ebben a bácskai magyar kisebbségnek”.¹³ Mindebből egyenesen következik, hogy Jugoszlávia három legnagyobb kisebbségi csoportja a délszláv állammal szemben tanúsított nyílt ellenséges fellépésével saját maga mondott le állampolgári jogairól. „Emiatt elveszítették azt a jogot, hogy továbbra is [állam]polgárainknak nevezék magukat. El kell őket távolítani az országból, mert erre rászolgáltak.”

A megszállt jugoszláv területek fegyveres felszabadítása 1944 novemberében a befejezéséhez közeledett, a katonai hatalom számára a legfőbb kérdések egyike az volt, „hogyan lehet szétzúzni a kisebbségi tömböket a jelentős geopolitikai helyeken”, Bácskában, Bánságban és Kosovo-Metohijában. A magyarok és az arnauták, az 1918 után elért „szerény” szerb eredményeket 1941-ben „minden fáradtság nélkül megsemmisítették”. Hogy ez ne ismétlődhessék meg, „a katonaságnak még a háborús tevékenység idején tervszerűen és könyörtelenül meg kell tisztítania a nemzeti kisebbségektől azokat a vidékeket, melyeket a mi népességünkkel szándékozunk betelepíteni. (...) A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. (...) A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre. Ezek voltak velünk szemben a legrosszabbak, a legodaadóbban szolgálták a megszállókat, s ezért veszélyes őket a helyükön hagyni. A szegényparasztság és a munkáság nemigen rokonszenvezett a német és a magyar fasizmussal, ezért őket nem kell üldözni”.¹⁴ A tanulság: ha az első két évtized sikertelen szerb hegemონista törekvések után végre teljes szláv többséget akarnak elérni Bácskában és a

Bánságban, legalább öt-hatszáz ezer németet és magyart kell eltávolítani s a helyükre délszláv népeket betelepíteni. Ha ezt sikerül megvalósítani, „a Vajdaság egyszer s mindenkorra” a szlávoké lehet. A megoldás nem tűr halasztást, hiszen a „kisebbségi kérdés kitelepítéssel való megoldását az olyan háborúk idején lehet legkönnyebben végrehajtani, mint amilyen a mostani. (...) A kisebbségek, tudván mit követtek el, nem fognak sokáig védekezni, ha száműzzük őket. (...) Soha eddig nem voltak kedvezőbb feltételeink a kisebbségi kérdés megoldására, milliónyi nemzeti kisebbségnek a hazánkból való kitelepítése, mint a jelen pillanatban” – lelkesedett, felismerve a történelem adta lehetőséget, Vasa Čubrilović.¹⁵ Hogy a népfelszabadító háború katonai vezetése figyelembe vette-e a történész javaslatát, s ha igen, milyen mértékben volt annak végrehajtásában következetes, ma már kideríthetetlen. 1944–1945 során azonban Bácskából és a Bánságból, Szlavóniából és a Drávaszögből eltűntek a németek, és minden magyar család máig gyászolja kivégzett férfit. „Meglehet, soha többé nem nyílik ilyen lehetőségünk, hogy etnikailag tiszta államot teremtsünk magunknak. Államunk minden nagyobb jelenlegi problémája, legyen az nemzeti-politikai, szociális vagy gazdasági, többé-kevésbé várhat egy későbbi megoldásra. Ha azonban a kisebbségi kérdést nem oldjuk meg most, soha többé nem fogjuk megoldani. – Belgrád, 1944. november 3-án” – fejezte be történelmi művét a terroristából lett szerb történelemtanár, miközben a gazdasági körülményekre is felhívta a figyelmet: ott kell felszámolni a kisebbségeket, ahol a szerbek által birtokba vehető javak, a földterületek, az ipari létesítmények (malmok, cukorgyárak) és a kisipari műhelyek a szláv népek javainak gyarapítása érdekében tovább működtethetők.¹⁶

Kitelepítés, katonai tisztogatás, a kisebbségek erőszakos felszámolása, etnikailag tiszta szerb terület – a XX. századi szerb államreazon hangzatos és örökérvényű jelszavai, melyek 1918–1920 és 1944–1945 után az 1990-es években újra harsogva töltötték meg a közgondolkodást, s váltak programadó politikai lózungokká. „Az évtizedek óta tartó etnikai tisztogatás szerémségi, bánáti és most már bácskai »eredményeit« is könnyen számba vehetjük, és nem tudom, meg lehet-e még ezt a folyamatot állítani” – vetette papírra 2001-ben a délvidéki magyarság sorsa felett töprengve Burányi Nándor.¹⁷

1944–1945-ben a magyarság számára véresen tragikus körülmények közepe megalakult az új, immár második, kommunista ideológiai megalapozottságú, titói Jugoszlávia. „Az ország megalapításának kezdetén – írja Matuska Márton – véres terror során több tízezer magyart kiirtottak, elsősorban a szellemi vezető réteget.” Elpusztítottak olyan szellemi vezetőket, mint a torontálvásárhelyi Gachal János református esperes, a csúrogi Dupp Bálint plébános, az óbcesei Petrányi Ferenc apát-plébános, az újvidéki Nagy Győző vállalkozó, a Padén élő Kristály István író, és a gombosi születésű, Szabadkán élő Tiller-Tímár Ferenc író-újságíró. „A két világháború között vezető magyar politikust,

aki csak Budapestig tudott futni 1944 őszén, azt bizony hazahozták, mint Deák Leót, a Magyar Párt elnökét, vagy Krámer Gyulát, a Délvidéki Közművelődési Szövetség elnökét, és kivégezték. A kivégzettek legnagyobb részének az volt a bűne, hogy felszabadítóként várták a honvédeket 1941-ben”¹⁸ – fogalmazta meg a publicista korántsem teljes számvetését. Az új hatalom a testvériség–egység békéjét, az egyenjogú nemzetek egymás mellett élésének korát, az önrendelkezési jog maradéktalan betartását, a nemzeti hovatartozás nyílt vállalásának lehetőségét hirdette. Ám mindezek megvalósulását továbbra is a szerb hatalmi dominancia keretében képzelte el. Immár voltak magyar általános és középiskolák, szerb oktatási programmal, volt magyar sajtó és volt magyar könyvkiadás szerb eszmeiséggel a háttérben. Magyar művelődési egyesületek ugyan továbbra sem működhettek, de a partizánfelkelés tiszteletére rendezett ünnepek alkalmával az utolsó tánc lehetett a magyaroké. Volt magyar rádióműsor, kizárólag a jugoszláv különutas politika apoteózisának szolgálatára, volt magyar tanítóképző és magyar tanszék is – távol a nemzeti önismeret világtól – valahol a jugoszláv gondolatiság irányadó ideológiájának mentén. Az egyházi tevékenység és a hitélet gyakorlása visszaszorult a templomok és az otthonok falai közé.

Egy pártrendszer volt ez a javából, a kommunista diktatúra minden bájával együtt. „Eljutottunk addig, hogy a mindent irányító párt által létrehozott, a magyarság ügyeivel foglalkozó intézmények megszabták, hogy milyen mértékben lehetünk magyarok. Ebbe e keretbe nem fért már bele a magyar nemzeti ünnepek megülése, a Himnusz nyilvános éneklése például” – összegezte a számvetését Matuska Márton. Hogy nyilvánosan nem énekelhettük a Himnuszt? Zentán 1987-ben a művelődési ház vezetője abba bukott bele, hogy egy magyarországi diákcsoport látogatása alkalmával rendezett ünnepség programjában szerepelt a Himnusz és Tompa Mihály *A gólyához* című verse. Az ünnepi rendezvényre ugyan nem került sor, de már a tervezett programba is bele lehetett bukni. A hazáról beszélni minden körülmények között eleve gyanús volt, mint ahogyan a történelemtől sem volt ildomos véleményt formálni és annak hangot adni. Általában a kisebbségi kérdés fél évszázadra rendőri-állambiztonsági kérdéssé vált. A nemzeti azonosságtudat felszámolására tett 1918 és 1941 közötti kísérlet, majd a magyarság fizikai megsemmisítése érdekében 1944–1945-ben végrehajtott akciók után a szerb hatalom nem akart még egy hibát elkövetni, mindent az ellenőrzése alá vont. Közben tovább folyt a magyar javak kisajátítása: 1945 és 1953 között szövetkezetbe kényszerítették a lakosság földműveléssel foglalkozó részét, miközben államosították a még megmaradt gyárakat, műhelyeket és kisüzemeket. A szövetkezeti mozgalom látványos csődje után, az ötvenes évek második felében visszakaphatták földjeiket a parasztok, de amit sikerült akkor megmenteni, az áldozatául esett az 1970-es években végrehajtott tagosításnak. 1945 után többször ismétlődő hullámokban folyt a betelepítés, az etnikai arányok erőszakos megváltoztatása. Szerb, montenegrói, boszniai,

hercegovinai telepesfalvak százai jöttek létre sakktáblaszerű elrendezésben, hogy ezzel is elszigeteljék a magyar többségű településeket. A betelepítéssel egy időben folyt az erőltetett iparosítás is, ami tovább erodálta a magyar falusi közösségeket. Bácska és Bánát területén minden hatalmi intézkedés tovább pusztította a magyar társadalmat, s az megállíthatatlanul sodródott a széthullás felé. Kiszolgáltatottsága nőttön-nőtt, elhaltak önvédelmi reflexei, lassan feladta a tulajdonáért, az egzisztenciális biztonságaért folytatott küzdelmet. Alávetette magát az állami gondviselésnek. Vagy ha nem, hátat fordított a szülőföldjének, elhagyta az országot. Gyakran azonban erre sem volt szükség, lehetett valaki otthon is gyökértelen, ha önként feladta nemzeti hovatartozását, ha lemondott magyarságáról, és megpróbált beolvadni a szerb társadalomba. Nem volt nehéz a váltás, hiszen semmi sem marasztalta. 1945 után hosszú évtizedeken át nem volt mögötte, mellette olyan anyaország, amely bátorította volna őt magyarságának a vállalására. Nem volt előtte gondolatvilágát büszkeséggel eltöltő magyarságkép, nem volt előtte követhető értékrend. Ilyent legfeljebb a történelemből meríthetett volna, de ettől megóvta őt a szerb állambiztonság ébersége. „A vajdasági magyarság kultúráját eltávolították az általános [nemzeti – M. F.] magyar kultúrától – írta Mirnics Károly. – Az anyanemzettől és az egyetemes magyarságtól történt nyelvi lemaradásnak és kulturális eltávolodásnak nem kicsi a politikai jelentősége. Hitvallásában, hitvilágából eredő értékrendszerében, erkölcsi értékeiben a titóista korszakban olyan nagymértékben megrendült és meggyengült a vajdasági magyarság, hogy minden tekintetben belekényszerült az akkori korszak politikai öntudata által felkínált elnemzetietlenítő folyamatokba és távlatokba. Ennek következményeként a vajdasági magyarság egy része több közösséget (abszurdum, de így van) érzett a ráerőszakolt, dinasztikus politikával, mint saját nemzetiségi-kisebbségi társadalmával. Vagyis meggyengült nemzetiségi és kisebbségi azonosságtudata. Különállósága tudatának megtartására képtelenné vált. Az egyenrangúságot és egyenjogúságot nem igényelte többé.”¹⁹ Aki a helyzetét józanul mérlegelte, az elhagyta az országot, amit a hatalom világtülevéllel könnyített meg.

A Délvidéken fogyott a magyarság, a lélekszáma egyre apadt. Az 1910-es népszámlálás szerint a későbbi Vajdaságnak nevezett Délvidék területén 415 475 magyart vettek nyilvántartásba, ami az akkori lakosságnak 27,7 százalékát jelentette. 1931-ben a 362 993 fős magyar közösség a lakosságnak már csak 22,3 százalékát jelentette, 1941-ben azonban a számba vett 456 770 fős magyarság az összlakosság 28,4 százalékát tette ki. Az 1944–1945-ben elszenvedett több tízezres vérvesztés után 1961-ben még mindig 442 560 fő vallotta magát magyarnak, ám ez már a betelepítéseknek köszönhetően 23,8 százaléka volt az összlakosságnak. Ekkor roppant meg erőteljesen a délvidéki magyar társadalom: 1971-ben a 423 866 magyar 21,7 százalékát, 1981-ben a 385 356 magyar 18,9 százalékát, 1991-ben a 339 491 magyar pedig csak 16,9 százalékát jelentette a

terület lakosságának. Négy évtized alatt több mint százezerrel (egynegyedével) csökkent a magyarság létszáma.

Négy évtized alatt több mint százezerrel csökkent a magyarság létszáma, Trianontól az ezredfordulóig – nyolcvan év alatt – pedig a felére apadt. Bizonyára nem azért öltött ilyen tragikus méreteket a pusztulás és az önpusztítás a Délvidéken, mert a magyar kisebbséget megviselte a jólét, és mert elpuhult a demokrácia nyújtotta gondtalanságban. „Boldog ember nem lesz öngyilkos” – állítja a pszichológus, és ebben igaza van. A délvidéki magyarság pusztul, mert az évtizedek során – a háborúk poklában és a békebeli kiszolgáltatottságában – elveszítette abbéli reményét, hogy Bácskában és a Bánságban, Szlavóniában és a Drávaszögben valaha is emberhez méltó életet élhet, hogy munkájával biztos egzisztenciát teremthet magának, hogy sorsát a kezébe véve szabadon megünnepelheti történelmi ünnepeit, hogy félelem nélkül megvallhatja nemzeti hovatartozását és gyakorolhatja a hitéletét, hogy szellemi és kulturális igényeinek megfelelően magyar intézményeket hozhat létre és működtetheti azokat, hogy félelem nélkül vállalhatja a hagyományait, hogy a kétkezi munkájával megte-remtett otthona falai között biztonságban érezheti magát, s ne csak elmenni legyen honnan, de hazajönni is legyen hová. Idegen katonák, rendőrök, bírák és ügyészek olyan rezsimeket kényszerítettek rá, amelyek fegyverrel, terrorral és bírósági ítéletekkel törtek az életére, nem volt hol otthon éreznie magát, nézzen Szerbia vagy az anyaországa felé. Közben megtanulta, hogy viselkednie, gondolkodnia, lépnie és megállnia is csak úgy szabad, ahogyan a gyarmatosító hatalom a számára megengedi. Túlélni ezt a kényszert csak mérhetetlen alkalmazkodással lehet; beolvadhat az idegen kultúrába, s lehet a kutyánál is hűségesebb kiszolgálója a hatalomnak. A délvidéki magyarság a nyolc évtizedes szerb lefojtottságban elveszítette közösségi összetartó erejét, nemzettudatát és a szabad gondolkodás magabiztosságát. Alkotóereje a létfenntartási gesztusok szintjére süllyedt, s a számára központilag engedélyezett világszemléletén belül már meg sem tudja nevezni létezésének kulisszáit és attribútumait. Beomló partok között él, elmocsarasodott önérettel, önfeladó közönyben. A szabadságról már nincsenek elképzelései, anyanyelve, imái, dalai és szerelmei elszürkültek, s amit olykor kopottnak érez, már foltozni sem tartja érdemesnek. Élete, kertje, háza küszöbe, sírhelye, alkonya és szülőföldje nem az övé – azokat csak gyarmatosítóitól kapta árendába. Előre nézni nincs hová, visszanézni pedig nem mer, sarkában ott lépdel a gyalázat. De mert mégiscsak e lápvilág, e maradék haza a szülőföldje, befelé nyeli a könnyeit, mert gyászolni valója akad bőven. Hogy mit gyászol? Vármegyét, ispánságot, koronakerületet, apátsági hivatalt, katedrális és tiszai gázlót, prépostságot, borospincét, várfalat és kastélykönyvtárat, komp-járatot és hetipiacot, remélt szabad földet és nemzeti sírkertet, szépen zengő anyanyelvet, varrottast az asztalra és Szentháromság-szobrot a temploma elé, káromkodó parasztot és alkudozó iparost, verselő papot és méhészkedő tanítót,

és mindenekelőtt a békét, a békességet, amely egykor otthona volt mindezek összességének. Az a jobbik eset, ha tudja, mit sirat. Aki még érez és lát, könnyen megállapíthatja: legfőbb gond ezen a vidéken a nemzeti léttel kapcsolatos általános értékzavar, a megrendült magyar öntudat. Ennek hiányában pedig nehezen képzelhető el a sorsjobbító közös fellépés és cselekvés.

Egy – a létezés peremére kényszerített – közösségre, a délvidéki magyarságra így szakadt rá az 1990-es években négy háború, egy nagyhatalmi szándékkal létrehozott birodalom véres összeomlása, a kimúlásával együtt járó, fertőző mítoszokkal és fegyveres szabadcsapatokkal, égő falvakkal és tömegsírokkal, a mennyekbe menetelő felsőbbrendű hadseregekkel és etnikai tisztogatással, elértéktelenedett fizetéssel és éhezéssel, menekülő fiatalokkal és öngyilkos öregekkel, mozgósítással és idegen bevándorlókkal. És mindez ismét a Balkán ortodox fülledtségével, vérontással, népirtással, erőszakkal, az idegen javakat prédáló martalócok és állami hivatalnokok felelőtlenségével. A Délvidéken, az egykori történelmi Magyarország peremvidékén a szerb hadseregbe besorozott magyar katonákkal horvátországi magyar falvak magyar lakosságát lövették, romboltak templomokat, iskolákat és parókiákat, miközben odahaza éjszakánként szerb fegyveresek lőttek be a szülői ház ablakán. Ilyen volt a hétköznapi élet a Délvidéken a Krisztus utáni második évezred utolsó évtizedében.

Az egymást követő szerb háborúk sorába végképp beleroppant a magyarság. Néhány év alatt negyven-ötvenezer fiatal hagyta el a szülőföldjét, akkori szitkozódásai szerint végérvényesen. Háborús övezetté vált a Délvidék, összeomló gazdasággal, éhezéssel, munkanélküliséggel, gyógyszerhiánnyal és éhínséggel, rendőrterrorral és szabad fosztogatással. A tömeges elbocsátások következtében 1993-ban az előző években foglalkoztatottaknak már csak a 23 százaléka dolgozott. „Az ipari termelés a hadiipar, az energiatermelés és az élelmiszeripar egyes részeinek kivételével jóformán teljesen leállt. Most, 1993-ban az előző évinek csupán az egyharmadát teszi ki – írta egyik tanulmányában Mirnic Károly, majd így folytatta: – Az ipari kapacitások 70 százaléka kihasználatlan. Csak ott folyik valamilyen idényjellegű, időszakos vagy alkalmi jellegű termelés, ahol soha nem dolgoztak külföldi megrendelésre és piacra, s valamilyen úton-módon megoldották az alkatrészellátást. A három és fél milliónyi munkaképes népességből 1994-ben sem fog 800 000-nél több dolgozni. Ezek fogják eltartani az egész társadalmat és a telhetetlen államot. Minden egyes foglalkoztatottra már most 22 eltartott jut, de ez az arány tovább fog romlani. Az eltartottak között van másfél millió nyugdíjas, 700 000 munkaképes, de a társadalom peremére került szociális eset. A társadalom 90 százalékát nyomorba döntötte a háború. Ugyanakkor a szövetségi költségvetés 70–75 százalékát a katonaságra és a rendőrségre költik. (...) a magyarok esetében, mivelhogy az ő társadalmi kapcsolathálózatuk leszűkül, az elbocsátás majdnem mindig azonnali következményekkel jár, azonnali egzisztenciális gondot okoz, és ezért azonnali

emigrációra is kényszerít. [A társadalmi szolidaritás nem érinti a kisebbségek tagjait – M. F.] 1992 elejétől 1993 közepéig tömegesen bocsátották el a magyarokat a gyárakból, a tartományi és községi közigazgatásból, közvállalatokból, közintézményekből, a hadseregből és a rendőrségből, a bíróságokról és ügyészségekről. Akit nem bocsátottak el rögtön, azt kényszerszabadságolták. Elérték, hogy minden magyar nemzetiségű vállalati vagy intézményi vezetőt vagy leverték, vagy menesztettek, vagy legjobb esetben lefokozták.”²⁰ Ez volt a Kis-Jugoszlávia hozománya.

Ezekben az években újabb lendületet vett a gyarmatosítás a Délvidéken, a magyarok területeken megjelentek a délszláv háború menekültjei, ami a szervezett betelepítés egyik újabb hullámát jelentette. 1991-ben, amikor a háború baljós előjeleit már erősen érezni lehetett, a Vajdaságba 914 929 fő érkezett bevándorlóként. Közülük 439 353-an szerbiai községből költöztek északra, 261 288-an más jugoszláviai lakóhelyről, elsősorban Bosznia-Hercegovinából jöttek, de menekültek a kosovói szerbek és a romák is. Az 1991-es népszámlálási adatokból az is kiderül, hogy a magyarok 34,3%-a – mintegy 117 834 fő – költözött át, főleg a szerbiai községekből más községbe, elsősorban északra, a többségében magyarok területekre. (Ők is azok közé tartoznak, akik elhagyták a szülőföldjüket.) Ily módon az 1990-es évek közepén a vajdasági magyarok demográfiai és etnikai helyzetét erőteljesen átalakították a menekülthullámokban érkező betelepülők. 1996 májusában és júniusában Szerbiában hivatalosan is összeírták a menekülteket, számuk 646 066 fő volt. 1999-ben, a bombázások után Kosovóból további 350 000 fő érkezett. Ezzel 2000 tavaszára „Szerbiában a menekültek száma (becslés szerint) összesen 996 066 személy [volt]. Ez azt jelenti, hogy az 1991. évi népszámlálás adataihoz viszonyítva (9 776 991 lakos) Szerbiában a lakosság 10%-a ma menekült jövevény. Vajdaságnak 1991-ben 2 013 889 lakosa volt, 1996-ban regisztrált menekültek, betelepültek száma: 257 739 (ez 42%-a a szerbiai menekülteknek, Vajdaság lakosságának pedig 13 %-a).²¹

Az 1990-es évek erőszakos betelepítési hullámai erőteljesen átalakították a magyarok által lakott délvidéki területek társadalmi szerkezetét. Az amúgy is teljesen szétesett gazdaság teljesen átstrukturálódott: a gyárakból, vállalatokból, üzemekből és közhivatalokból abszolút mértékben kiszorultak a magyarok, helyükbe – mint szociálisan hátrányos helyzetűek és a háború áldozatai – bekerültek a szerb menekültek. Egy végsőkéig militarizált világ természetes velejárója ez. Mint ahogyan számukra az is természetes, hogy a magán- és versenyszférában működő szerb vállalkozók – akik egyébként a nagyszerb nacionalizmus első számú hangadói, az indulati hazafiság és a sovinizmus virilistái voltak – kizárólag szerb honfitársaikat alkalmazták. Ebben is a nemzetállami célkitűzéseik megvalósítását látták. Bácska és Bánát magyarsága – mert közben a drávaszögi magyarság a megalakult Horvátországhoz került, Szerémség pedig majdnem kiürült – biztos megélhetés, munka és jövedelem nélkül maradt.

Szerencsés, aki mezőgazdasági munkát végezhet, földet vagy kertet művelhet, külföldi nyugdíjat, vagy szociális segílyt kap. Ezzel ki is merültek jövedelem-szerzési lehetőségei.

Lássuk tehát a folyamat egészét: 1918 után a balkáni körülményekhez képest jó anyagi körülmények között élő magyarságot a megszálló szerb hatalom rövid pár év alatt kifosztotta; földjeit, birtokait kisajátította, gyárait, üzemeit elkonsziskálta és betelepített nincsteleneket ültetett a nyakába. 1944 őszén, miután a szerb partizánok a magyarok tízezreit lötték a Tiszába és a tömegsírokba, államosítással újra kiforgatta vagyonából a talaját veszette közösséget. Ezt követően kénytelen volt elszenvadni a kommunista diktatúra valamennyi megpróbáltatását, a szellemi-akaratit jogfosztottságból eredő kiszolgáltatottságot, és az elnemzetietlenítési törekvések valamennyi intézményes, hatóságilag megvalósított változatát. 1991 után pedig egy végsőkig militarizált környezetben maradék egzisztenciális létalapjait is elveszítette. Ennyi talán elegendő annak megállapítására, hogy a szerb kisebbségi politika a történelem során mindig is nemzetállami törekvéseket szolgált, a magyarok által lakott területek Belgrád számára csak gazdasági erőforrást jelentettek. A kisebbségek a meghódított területekkel együtt birtokolható javakat képviseltek, mindössze összecszerúsítható faktumként (a munkaerő és a kinyerhető gabona és élelmiszer tonnáiként) voltak részei a délszláv államnak. Mirnics Károly *A magyarság népesedési helyzete a Vajdaságban* című tanulmányában e kiszolgáltatottság lényegét így foglalta össze: „A szerb (jugoszláv) állam, nemzetiségi (kisebbségi) politika mindenkor jellemzői a következők voltak: a kisebbségek teljes jogfosztottsága (jogi megkülönböztetés és jogcsorbítás), a nem szerb népcsoport vagyónak kisajátítása és elkobzása, elrablása és kifosztása; törvényes és törvénytelen módon: a nem szerb népcsoportok gazdasági fejlődésének visszatartása, leépítése és visszafejlesztése a gazdaságpolitika minden eszközével; a nem szerb népcsoportok közösségi élete minden megnyilvánulásának üldözése, betiltása; kivándorlásra készítés és ingerlés, oktatásuk és művelődésük hátráltatása és lehetetlenné tétele; a kisebbségi értelmiség üldözése; minden esélyegyenlőség megtagadása a közélet egész területén mindaddig, amíg le nem mondott másságáról és tanújelét nem adta, hogy be akar olvadni a szerbségbe; a megfélemlítés és veszélyeztetettség érzésének állandósulása. Valamennyi intézkedés arra irányult, hogy a nem szerb etnikai közösségek összetartó erejét, belső gazdasági, közéleti és szellemi kapcsolatait meggyengítse és szétmorzsolja. Az állam megalakulásától kezdve a mai napig állandósult az állami szervezésű és sugallatú, nagyméretű, sok előjogokkal járó betelepítés (kolonizáció) gyakorlata a homogén nemzetiségek lakta területekre. A szerb (jugoszláv) állam a teljes bizalmatlanságon alapuló politikai gyakorlatot tette magáévá a nem szerb etnikai közösségekkel szemben. A végső cél: elüldözni vagy beolvasztani őket. Bár különböző államalakulatok és politikai rendszerek váltogatták egymást (mo-

narchofasizmus a két világháború között, államszocializmus és munkásönigazgatás a második világháború után, 1989 óta pedig kifejezett jellegű nacionál-szocializmus), a szerb nemzetiségi (kisebbségi) politika céljai nem változtak; csupán módszerei durvultak vagy finomodtak a külső körülmények kényszerítő hatására.”²² A délvidéki magyarság 1918-tól, a terület Magyarországtól történt elcsatolásnak és a délszláv állam megalakulásának első pillanatától kezdve soha nem volt a saját sorsának az alakítója.

A nyolc évtized történelmi folyamatai során létrejött társadalmi, gazdasági, népesedési, kulturális és politikai körülmények közepette – ami az egyre mélyülő kiszolgáltatottságról szól – hogyan várható el, hogy a délvidéki magyarság ép öntudattal nézzen a jövőbe, és felajzott alkotói kedvvel vegye kezébe sorsa irányítását? Hát éppen ezért. Éppen ezért, mert nyolc évtizeden át idegen hatalom cselédje volt, az életösztonnek, az élni akarásnak kellene kilombosodnia. Csakhogy történt valami más is, megpróbáltatásai során saját nemzettársai fordultak ellene, annak a vezető pozícióba jutott értelmiségnek egy jelentős része, amelynek feladata lett volna jövőképet mutatnia a közösségnek. Az egykori eminensek ma, a kisebbségi (nemzetiségi) kultúra története legnagyobb válságának mélypontján, amikor a fegyverek árnyékában valóban a kisebbség megmaradása forgott kockán, rémülten tették fel a kérdést: „Leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk?” Most kellene valami „racionális”, ami kiragadna bennünket az örvényből. Abból az örvényből, amit maguk is kavartak. A magyar történelmi gondolkodástól és a nemzeti önismerettől távolra sodort újvidéki magyar tanszék vezető tanárában látszólag már tudatosodott a délvidéki magyarság felszámolására tett hatalmi erőfeszítések lényege. A kizökkent időről medítált, amikor így írt: „Nagyon jól átértettük, és a saját bőrünkön tapasztaltuk a kisebbségi helyzet minden súlyát és nyomorát, azt, hogy könnyen állítottak félre bennünket, azt, hogy örökösen fel akartak használni bennünket valamire, azt, hogy nekünk mindig minden többbe került, a tudás is, a kenyér is, a könyv és a szerszám is, mint másoknak. És nagyon jól ismertük a kisebbségi helyzet történelmi alakulásgörbjét 1918-tól kezdődően a hatvanas évekig, a földosztás visszasságait, a cselédsorsra ítélték érzését, az örökké mellünknek szegezett bűnrészesség fenyegetését, a hangosabban kimondott szó után következő veszedelmet, az elvárt és kikényszerített önigazolások és önvizsgálatok terhét, az isten és a király előtti egyenlőtlenség súlyát, azt is, hogy elődeink bőségesen fizették meg a nem létező adósságokat.”²³ Ők azok, akiket a szerb politika önös érdekekből sem állított, nem állíthatott félre, kellettek a szolgálataik. Ha ma, a poklok küszöbén már felismerhető a babitsi igazság, miszerint a magyarság tartalma nem más, mint „maga a nemzeti hagyomány, azaz sorsemlékek s szellemi és érzelmi élmények összessége”, akkor korábban, a nagy délszláv összeborulás örömeinek részeseként hogyan lehetett a magyar nemzeti hagyományok ellenébe élni, tanszékvezetőként nemzedékeket vezetni hamis utakra?

A délszláv nemzetek közös állama azért roppant össze, mert eltűntek a mesterségesen megteremtett anyagi jólét forrásai, és az anyagi alapjukat, jólétük

biztos tartópilléreit elveszített közösségek egymás iránti gyűlöletét már nem volt mivel féken tartani, ellensúlyozni. A nyomor felé sodródva kellett a zsákmány, amit a gyűlölet tárgyától, az államközösségen belüli törzsektől lehetett törzsi háborúban megszerezni. Ez volt egyebek mellett a titóizmus testvériség–egység jelszávába csomagolt ideológia szlogenjének óriási csődje. Hogy ennek ellenére a balkáni háború legsötétebb pillanatában, 1994-ben Újvidéken, magyar írástudó „interetnikai békesség”-ről, „interetnikai toleranciá”-ról, „békés, tevékeny, dolgozó nemzeti-nemzetiségi koegzisztálás”-ról medítálgjon,²⁴ ehhez valóban nagyfokú elszántság és elkötelezettség szükséges. Erről a pontról már egyenes út vezet a történelem, a történelmi tények olyan mértékű relativizálásához, ami mindennemű felelősségvállalás alól mentesít, ami relativizálja a bűnt, egyaránt áldozatként tüntet fel gyilkos ideológiákat, ideológusokat és földönfutókat, szabadcsapatokat és tömegsírba lött áldozatokat. „Mintha a egyes lakosságú kelet-, közép- és dél-európai térségeken minden mai nemzet és minden mai kisebbség ősidőktől fogva és kivétel nélkül *más etnikumok* által lett volna kizsákmányolt, elnyomott, migrációkra és emigrációkra kényszerített, s véletlenül se *saját* uralkodó rétegeik, *saját* hatalmas politikájuk, *saját* osztályharcaik által is. (Tragikomikus kérdés: ha *minden* etnikumnak csakis a *más etnikumok* miatt volt ilyen sanyarú a történelmi múltja és közelmúltja a egyes lakosságú mai régiókban, akkor végtére is melyik volt közülük az elnyomó, a kizsákmányoló, az asszimilátor?” 1994 tavaszán miért kérdés, hogy a Balkánon ki volt az elnyomó, a kizsákmányoló, ki követett el háborús agressziót, és Jugoszláviában ki volt az „asszimilátor”? A tömegsírok emlékének, a délvidéki magyarok történelme legsúlyosabb teherterelének az ismeretében, magabiztos nemzeti öntudattal, az élni akarás minimális ösztönétől vezérelve, őszinte erkölcsi meggyőződéssel feltehető a „vajdasági viszonylatban ma is időszerű, ám mindennemű komikumtól mentes, túlon túl komoly kérdés: vajon a titóizmusnak csakugyan egyik legfőbb interetnikai vétsége, főben járó bűne volt-e, vagy netán egyik taktikai és stratégiai erénye, hogy a második Jugoszlávia létrejöttkor nyomban »befagyasztotta« és tabutémává tette a délszláv népek és az első Jugoszlávia térségein élő nemzeti kisebbségek négy és fél éven át folyó egymást mérsárlásának szörnyű tényeit, adatait, »etnikai statisztikáját«? Hiszen nem ez – ez is – volt netalán a csaknem fél évtizedes, 1941 és 1945 közötti interetnikai vérengzéseknek s velük kiváltott elviselhetetlen etnikai környezetszennyezésnek a valamelyest is tűrhető koegzisztálásra, majd a fokozatos – persze, hogy nem édeni! – interetnikai békességre való átváltásnak egyik alapvető néplélektani előfeltétele?”²⁵ Lefordítva a kérdést: nekünk, délvidéki magyaroknak, miért nem volt jó, hogy 1944 őszén a szerb partizánok tízezerrel lötték halomra apáink, nagyapáink, testvéreink generációjának tagjait, s hogy az életben maradtak fél évszázadon át némán siratták a temetetlen halottakat? Azért nem volt jó, mert a testvériség–egység eszméje és a „békés, tevékeny, dolgozó nemzeti-nemzetiségi koegzisztálás” a Balkánon soha nem működött, s *amiért*

nem működött, *azért* sok volt a több tízezernyi magyar áldozat. Hogy mindezek ellenére miért nem hagyatkozunk az interetnikai békességre? Mert soha, egyetlen pillanat erejéig sem volt a magyarságnak partnere ehhez a békéhez! Voltak viszont ennek a leszerelő szólamnak, a baloldali diktatúra eszmei alapvetésébe foglalt kinyilatkoztatásnak éltetői és haszonélvezői. Pontosabban: csak úgy lehetett valaki Jugoszláviában baloldali, csak úgy csatlakozhatott a hatalmi elithez, hogy az öngazgatói szocializmus doktrínáit kritika nélkül, élete és gondolkodása paneljeiként elfogadta. A szerb nacionál-bolsevizmus sok egyéb mellett több tízezer magyar áldozatot is követelt, s erről bizony nem jó hallgatni. A szerb nacionál-bolsevizmus úgy múlt ki, ahogyan született: háborúban, vérben, mocsokban és pusztításban. 1994-ben az ideológia már halott volt, de a katonái még gyilkoltak. Hitvallói akkorra már ideológiai árvaságra jutottak. Nem váltak történelmietlenné, csak kiszorultak a történelemből. A népek egyenjogúságáról, a jog előtti egyenlőségről, a diszkrimináció nélküli társadalomról hirdett elképzelésük megvalósításának kísérlete során felére csökkent a délvidéki magyarok létszáma, behaltak, asszimilálódtak, vagy emigráltak. Ezt hozta a szláv testvériség. Hogy erről nem lenne jobb hallgatni? Vajon kiket nyugtatna meg a hallgatás?

A hallgatásnak azonban lelki, szellemi és magatartásbeli okai vannak. Hódi Sándor úgy látja, hogy „a szabadságuktól megfosztott vagy hosszú időn át elnyomott népek kollektív tudata nem a saját autentikus létüknek, hanem idegen akarathoz van alárendelve, s olyan értékrendszert képvisel, amely nincs összhangban a közösség lényével [lényegével – M. F.]. (...) Közösségi tudatunk hazugsághegyeken, féligazságokon, félremagyarázásokon nyugszik, és tele van fehér foltokkal. Ilyen fehér folt a sorsunkat megfordító és meghatározó esemény, Trianon is. (...) A trianoni traumát '44-ben újabb trauma követte, amire ráarakódott a kommunizmus öröksége. Ezeknek az újabb traumáknak következtében a nemzeti léttel kapcsolatos tudatzavar olyan súlyossá vált, hogy már a szavak is értelmüket veszítették. A megszállást felszabadulásnak, a hátrányos helyzetet egyenlőségnek, honfitársaink lemészárlását testvériség–egységnek neveztük, Titót pedig a legnagyobb magyar (!) történelmi személyiségnek tekintettük.”²⁶ Ezért mondhatja Gubás Jenő *Magyarságtudat-hasadás* című könyvének bevezetőjében, hogy ma már nem beszélhetünk egy tudatos, nemzetben gondolkodó, a társadalom gondjaira odafigyelő közösségi szellem létezéséről. A délvidéki magyarság a harmadik évezred küszöbén már csak mint falusi és városi lakosság létezik, erodáltsága folytán nem képez közösséget, ezért immár képtelen közösségi szellemben gondolkodni és viselkedni.²⁷ Mirnics Károly, a demográfus másutt arra mutat rá, hogy az erőteljes fogyatkozás következtében a csupán néhány tíz vagy néhány száz lelket számláló magyar falusi népesség már vajmi keveset tehet magyar önazonosság-tudata és önismerete megőrzéséért. A szét hullott falusi közösség népességének megújítására immár képtelen. Matuska Márton újságíró Káptalanfalva példáján látja magyar falvaink sorsának betelje-

sülését: a falu „összrakossága 119 fő, közülük 107 magyar. Ez utóbbiak már-már beszélni sem tudnak magyarul, az égvilágon semmilyen intézményük nincsen. Magyar újságot nem kapnak, tanító, pap, iskolázott ember nem él közöttük. Imaházuk a kilencvenes években leégett. Jellemző. Egy szál papon, a Bókáról havonta kijáró katolikus papon keresztül kötődnek még a magyar világhoz”.²⁸ Demográfusok becslése szerint a szórványban csaknem 80 hasonló falu magyarsága tengeti a mindennapjait. Mirnics Károly azonban elemzésében arra is rámutat, önmagában annak sincs immár jelentősége, hogy az 1991-es népszámlálás szerint „mégis van 46 olyan település, ahol a magyarság biztonságban van, biztosan megmarad, ápolhatja és megőrizheti magyar önazonosság-tudatát. Az észak-bácskai és a Tisza menti településeket kivéve szinte minden más településen (elsősorban a bánsági oldalon, de most már Nyugat- és Dél-Bácskában is) a magyarság erősen majorizált szerb népességi többséggel”.²⁹ A mindig körültekintő tudósi fegyvellemmel és fegyelmezettséggel fogalmazó Szeli István is olyan folyamatnak látja a délvidéki magyarság 1918 utáni történetét, amelyben „egymást érik a történelmi partbeomlások, megszaporodnak a szellemi bioszféra bomlástermékei és válságtünetei: a kulturális kisajátítás és elbirtoklás jelenségei, a nyelvi elhasonulás, az azonosságtudat elerőtlenedése. Apokaliptikus jelek és baljós látomások sokasága tűnik fel; a katasztrófatudat, a szorongás és a megrendültség, az üldözöttség alapérzése, a barbárrá süllyedéstől való félelem váltja fel a liberalizmus világfelfogásának optimizmusát, a társadalmi progresszióba és az ember intellektuális képességeibe vetett hitét”.³⁰

Katonák és szabadcsapatok, kormányok és állami intézmények, hivatalok és törvények, helyi hatalmasságok és kolonista tömegek kezdték ki, fojtották meg és bontották elemeire a magyarság életét a Délvidéken. Vladan Jojkićok és Vasa Čubrilovićok gyártottak különböző elképzeléseket a közösség felszámolására és a magára maradt – s ezért kiszolgáltatott – emberek, az egyének asszimilálására. A szerb hatalomnak és a szerbségnek 1918 óta egy percig sem lanyhult a magyarság megsemmisítésére irányuló törekvése, s ez így volt akkor is, amikor testvérséget és megbékélést hirdetett. Hogy ez a politika milyen tudatos, milyen gondosan felépített és minden részletre ügyelő szándékokat hordott magában, arról az etnocídiumok jeles szerb képviselőjének, Slobodan Miloševićnek 2000. október 2-án Kosovo kapcsán a szerb néphez intézett beszédének részlete is sokat elárul. A szerb elnök azért látta veszélyeztetve az albán többségű tartományban élő szerbek jövőjét, mert: „Azok, akiket idegen hatalmak irányítanak viszonylagosan gyorsan elfelejtik saját történelmüket, múltjukat, hagyományukat, nemzeti szimbólumaikat, szokásaikat, sőt gyakran irodalmi szinten az anyanyelvüket is. A nemzeti sajátosságok szelekciója első látásra észrevehetetlen, de rendkívüli erővel és könyörtelenül hat, egész odáig, hogy az identitás leszűkül néhány nemzeti edelre, táncra, egy-két nemzeti hős nevére, amelyeket élelmiszer-ipari vagy kozmetikai termékre tűznek ki (...), a nép szinte

rá sem tud döbbsenni, milyen gyorsan veszi át az idegen nyelvet [a] sajátjaként, nemzettudata azonosul az idegen hatalom nemzeti hőseivel, miközben elfelejti a sajátját, jobban ismeri a leigázója irodalmát, mint a sajátját, dicsóíti az idegen nemzet hőseit, miközben csúfot űz a sajátjából, és azon igyekszik, hogy jobban hasonlítson az idegen hatalom gyakorlóira, mint saját magára. (...) Egy nemzetnek a nemzettudat elvesztése a legnagyobb csapást jelenti. (...) Az ilyen jellegű új gyarmatosítás, már a természetéből eredően, kizárja a szabad gondolkodást és akaratnyilvánítást, de még inkább megghiúsít minden alkotási lehetőséget. (...) megszüntet minden jogot a szabad véleménynyilvánításra, nehogy ez a nézet ellenezze a rabságot. A szabad gondolkodás elfojtása a legkövetkezetesebb és legszükségesebb tortúra az összes tortúrák között egy leigázott államban. A szabad akarat gyakorlásának pedig még ennél is kevesebb az esélye. Ha mégis, akkor az csakis bohózat formájában lehetséges, de az is csupán a hatalom uszályhordozói részéről. A szabad akaratnyilvánítás ilyen szimulációja [mímélése – M. F.] csupán a leigázó szolgálatában áll, annak igazolására, hogy bevezette a demokráciát, aminek a nevében egyébként az adott területet leigázta³¹ – mondta a szerb elnök, és ebben tökéletesen igaza volt. Ezért írhatta Bori Imre történelmi olvasókönyvének bevezetőjében: „Nincs talán a Kárpát-medencének földdarabja, amelyet annyi vér és könny áztatott, mint az, amelyről könyvünk beszél. A történelem mintha hóhérmunkát végzett volna, és az abban résztvevők, még a nemes lelkek is, elborzadtak a látottaktól.”³²

Mit lehet tenni az elnémuló magyar falvakért és a nyelvet váltó magyar városokért a Délvidéken? A politikus azt mondja: a közösségi élet társadalmi formáinak újjászervezésével kell kezdeni az önépítkezést, a pedagógus magyar iskolákat és nemzeti tantervet követel, az író, a publicista az önálló magyar művelődési intézményrendszer létrehozásában látja a megoldást, a pszichológus pedig a példamutató egyének közösségteremtő erejében bíz. A megoldáskeresők szándéka egy valamiben közös: lemondtak arról, hogy Magyarországtól, az anyanemzettől várjanak segítséget, s ez önmagában is egyedülálló példa a civilizált világban. Magyarország 1989 után többször is bizonyította: nincs elképzelése a nemzet jövőjét illetően. Kitérni nem tud az utódállamokban élő magyar közösségek sorskérdéseivel történő szembesülés elől, de a kihívásokra elképesztően olcsó megoldási kísérletekkel válaszol. Integrálni – minden gazdasági erőforrásuk ellenére – nem akarja őket. Ezért hol államszerződéseket köt az utódállamok kormányaival (ami már önmagában is abszurd), vagy a közösségi életet magasabb szinten szabályozó európai normákra hivatkozik, amelyeknek viszont semmi reális alapjuk nincs. Státustörvényt léptet életbe, amikor a Kárpát-medencei magyar nemzet egységét kellene deklarálnia, politikai pártokat támogat, amikor nemzeti intézményhálózatot kellene létrehoznia. Politikusokkal köt szerződést, és ezzel korrumpálja a magyar kisebbség vezető elitjét, egyszersmind kiutasítva ezzel a civil világot a megoldáskeresők tábo-

rából. Magyarország ma úgy adja bérbe a délvidéki magyarságot Szerbiának, hogy annak árát maga a délvidéki közösség fizeti meg nemzeti vízum formájában. Ettől lesz az üzlet nemzeti jellegű. De ez nem könnyíti meg az életerejében megfogyatkozott közösség életét. A XXI. század elején előállt tragikus történelmi helyzetben egyetlen lehetséges megoldás létezik: a délvidéki magyarság megmaradt belső erőforrásaira hagyatkozva keresi meg az újjászületés lehetőségét. De ehhez tudni kell, hol lelhetőek meg ezek az erőforrások.

BALLADÁS VILÁGBAN

Ezek az erőforrások a magyar nemzeti történelemben és a nemzeti hagyományokban lelhetőek meg. Ha a tudatában, az önmagáról való gondolkodásban roppant meg a közösség, akkor az azonosságtudatát kell újjáépíteni. Ez az elképzelhető megoldások közül a legnehezebb, a legösszetettebb. Ha a jószerecse valami csoda folytán a kezére juttatná egykori javait, birtokait, földterületeit, gyárait, üzemeit, piacait, üzleteit és műhelyeit, igazán működtetni azokat csak akkor lenne képes, ha újjászületne közösségi tudata, magyar mivoltának szövevényes értékegyüttese. Megszerzett javainak társadalomformáló ereje csakis a közösségi életén belül, intézményesített formában válhat szervező erőforrássá. Ha viszont egy közösség elfelejtette a hagyományait és feladta a történelemismeretet, hogyan várható el, hogy közösségépítési szándékában visszatérjen a forrásokhoz? Erre kereste a választ nagy – huszonegy kötetes – vállalkozásában a Délvidék legkiválóbb magyar művelődéstörténet-kutatója, Kalapis Zoltán.

Kalapis Zoltán a *Magyar Szó* „terepjáró” újságírójaként a bánági szórványmagyarság pusztuló portáinak rendetlenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták. De még így sem pontos a megállapítás. Kalapis Zoltán előtt a pusztuló porták egy hagyományos, paraszti életforma bomlásfolyamatainak stációit jelenítették meg, a leépülésnek olyan szakaszait, amelyek ha belső indítatásúak, ha belső energiaválságból erednek, alkalomadtán még mindig vehetnek jó fordulatot, felszínre hozhatnak olyan szándékokat, amelyek a közösséget új vagy megújuló életformába emelik. Lehet tanyáról majorba, majorból faluba és onnan tovább, a városba költözni, ha a megtett út az életminőség javulását eredményezi. S itt nem csupán anyagi gyarapodásról van szó; a változásnak öntudatában kell felemelnie az egyént, új minőséget adva ezzel az egyének közösségének is. Ha a paraszt, a kétkezi munkás azért vált életformát, mert ezáltal kényelmesebbé teheti az életét, mert szilárd utat kap a lába alá, villanyvilágítást vezethet a lakásába, s az orvosi rendelő is karnyújtásnyi közelségbe kerül, az átgondolt magatartásról árulkodik. Spontán életösztonei az anyagi jólét felé sodorják őt. De ebben még nyoma sincs a közösségépítő szándékoknak. A közösségépítéshez nélkülözhetetlen a közösségi társadalomról alkotott kép, felfogás, elképzelés. Egészében véve nélkülözhetetlen a közösségi társadalom. Ha egy

juhász a családjával Simogyból beköltözik Törökbecse legszélső utcájába, ezzel élete új minőséget nyer, és ez számára bizonyára elegendő. Holott döntésének igazi értelmet az adna, ha az így megszerzett többletjének magyar iskolákban, művelődési egyesületekben, a kisebbségi magyar társadalomban is megjelenne. Ha a magyar juhászcsalád kibővült élete közvetlenül gazdagítaná a magyarság társadalmi életét. Ez azonban soha nem történhet meg, mert a Délvidéken immár nincs magyar társadalom. Ehhez elsősorban a magyar intézmények hiányoznak. A simogyi juhász Törökbecsére költözve emberként minden tekintetben gazdagodott, de szinte bizonyos, hogy magyarságában nem. Ennek igénye nem is tudatosodik benne. Magyarként kellene gazdagabbá válnia, új kulturális javak közvetlen hatásait kellene éreznie ahhoz, hogy otthonváltó szándékában ez is befolyásolja őt. A bánási juhásznak, kertésznek vagy kétkezi munkásnak – és bácskai sorstársainak – magyarságát kellene valamilyen formában megélnie ahhoz, hogy az alkotói szándék és erő szerepet kapjon a döntésében. Tudnia kellene, hogy helye és szerepe van a kisebbségi magyar társadalomban, látnia kellene a kisebbségi magyar társadalmat. De bármerre is tekintsen, a magyar társadalom megjelenési formáival – intézményeivel és a közösség tárgyiasult értékeivel – egy-egy templomon vagy imaházon, dalkörön vagy táncsoporton kívül nem fog találkozni. Mert a magyar közösség társadalmi formái eltűntek, semmivé váltak, s ezzel együtt a történetiség is kiveszett az életéből.³³ A délvidéki magyarság kiszorult a saját történelméből, már nem alkotórésze annak. Ezért még persze élni kell, mert mindig megvan a reménye az elveszett tartalom visszaszerzésére.

Kalapis Zoltán az 1990-es évek elején, a zimonyi Hunyadi-torony tövében, látogatói magányában töprengett azon, miért nem ismeri a délvidéki magyarság a saját, a történelmi emlékekben ma is élő, évezredek történelmét. Miért nincs történelmi emlékezete a délvidéki magyarságnak? Miért nem jönnek magyar diákcsoportok történelemórára az alig-alig megmaradt kolostorfalakhhoz, tornyokhoz és emlékművekhez? „A magyar történelmi emlékek megtekintése – Bács, Dombó, Pusztatemplom és sok minden más – valójában nem is kapott helyet az útitervekben, mintha ki nem mondott, de mégis érvényesített szempont ez lenne: elhallgatni, átminősíteni, elfelejteni mindent, ami nem hivatalos történelem – írta a művelődéstörténész. – Ne csodálkozzunk tehát, ha minduntalan tapasztalnunk kell: történelmi tudatunk kilúgozott, szétmállasztott állapotban van. – Majd személyes vallomással folytatta: – E sorok írója csaknem ötven évvel ezelőtt szintén elsuhant diáktársaival a Hunyadi-torony mellett, útban Oplenac felé. S lám, csak most, vénségére került abba a helyzetbe, hogy jóvátegye azt, amit akkor a tanterv és a tanárok miatt, később pedig az »ifjonti« érdektelenség miatt elmulasztott. Most ismeretanyaggal jól felbatyuzva – vajon eléggé-e? – áll az egykori várudvar kellős közepén álló Hunyadi-torony tövében, s megpróbálja felidézni a régmúlt idők egy picinyke szeletjét, szólásra bírni az ősi várfalak

szegleteit, zugait, mesélő köveit.”³⁴ Ilyen, a késői jóvátétel szándékával kereste fel Kalapis Zoltán az ezredévi magyar történelem Délvidéken fellelhető emlékeit Versectől Fiuméig és Bántornyaiig, olyan vidékeken is az emlékek nyomát kutatva, ahol magyar szót már régen nem hallani, ilyen Csáktornya, Varasd vagy a lepoglavai pálos kolostor. 1993-ban – hasonló megindultsággal – az arcsi Pusztatemplom romjait szemlélve vetette papírra e keserű sorokat: „olykor úgy tűnik – száz vagy akár ötszáz év tapasztalata ez –, hogy nincs is igény fenntartására, megismerésére, megtekintésére, úgy is mondhatnánk, hogy a kutyának sem kell. Az időnkénti fellobbanásokat kötelezően a feledés, a nemtörődomség évtizedei követik. Az utóbbi hetven esztendő még csak súlyosbította a helyzetet. A mai öregek már nem tanulták a magyar történelmet, a mostani diákok sem ismerkednek vele, mert nincs a programban, kimaradt a tantervből, illetve csak hézagosan, nagy vonalakban tanulják: a Pusztatemplomra már nincs idő, de akarat és bátorság sem. Nincs példa rá, hogy valamelyik iskolai kirándulás kiemelt vagy mellékes célja lett volna, mivelhogy a dél felé tartó buszoknak nem esett az útvonalába. Márpedig ha a diák nem tud a Pusztatemplom létezéséről, s arról sem, hogy mi tapadt hozzá az évszázadok során, akkor önismerete foghíjas marad, s nem ismeri meg azokat a kapcsokat sem, amelyek egy népet egybetartanak, de annak örömét sem, hogy valahová tartozik. Még szerencse, hogy a pislákoló mécseset mégse hagyják teljesen kialudni azok, akik szívükön viselik népük sorsát. Minden korban akadtak lelkiismeretes tanítók, tanárok, papok, akik ily módon is szolgálatot teljesítettek”.³⁵

Az első körültekintés azonban még a riporteré volt. A gyakorló újságíró népismereti tanulmányutakat tesz a szülőföldnek fogadott Bánságban, hosszú évekre telik, amíg felfedezi magának a könyveiben Bánátként szereplő vidéket. Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tér vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Kalapis Zoltán számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúraként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.³⁶ A történelmi emlékek területe, a „tárgyiasult történelem” behatárolható: ez a honszerző magyarság Kárpát-medencei szálláshelyének déli peremterülete, köznapi szóhasználatnál élve: a Délvidék. Kalapis Zoltán azonban soha nem használja ezt az elnevezést. A *Nemzetiségi összecsapások az Alvidéken* című, az 1848–1849-es tragikus magyar–szerb vérontásokkal foglalkozó, 2002-ben papírra vetett tanulmányában így határozza meg a területiséget: „A most közölt tudósítások egyikében tájegységünk Alvidék néven szerepel. Előfordul még Végvidék, Alsó-Vidék, *Délmagyarország* alakban is. Viszont sehol sem

történi említés a napjainkban újra divatba jött Délvidékről. Ez megerősíti azt, amit eddig is tudtunk: a Magyarországtól elszakított »lentségi« részeket csak 1918–1920 után kezdte Délvidéknek nevezni a magyarországi nyelvhasználat.³⁷ A 2001-ben megjelent, jeles történelmi és közéleti személyek életrajzát tartalmazó kötete a *Lentségi arcképcsarnok* címet kapta, sokadszor utasítva el ezzel a Délvidék megjelölést. Mi több háromkötetes művében, az *Életrajzi kalauzban* is következetesen a lentség, az Alvidék, vagy a *Délmagyarország* megjelöléssel élt. Ismerve Kalapis Zoltán gondolkodását, a Délvidék meghatározástól annak vélt politikai elszíneződése és érzelmi telítettsége miatt idegenkedett. Ebben mindvégig következetes volt. Csak halkán jegyzem meg: Papp Dániel 1898-ban megjelent *A rátótiak* című regényében Purcz Endre a pesti Duna-parton „délvidéki románc” hallatán érzékenyült el oly végzetesen, hogy ellenállhatatlan honvágy vett erőt rajta.³⁸ De a „délvidéki” színek novelláinak is visszatérő sajátosságai. Mi több, a lentség nagy történetírója, a Kalapis Zoltán által is sokat idézett és hivatkozott Milleker Bódog is gyakran használja a Délvidék megnevezést. Az 1915-ben Temesvárott megjelent – és a kutatók számára ma is megkerülhetetlen – *Délmagyarország középkori földrajza* című könyvében szóvá tette, hogy műve megírásakor a földrajzi nevek gyűjtése során „a főnehézséget mégis az okozza, hogy a Délvidék mindig, a honfoglalás óta is otthon nyújtott sok nemzetiségnek, kik valamennyien a helynevekben hagyták nyomát ittlétüknek”.³⁹ De ha időben még távolabbra tekintünk vissza, azt látjuk, hogy Képesy József magyar királyi vízépítő mérnök folyószabályozási terveinek elkészítésekor végzett széles horizontú körültekintése során gyakran élt ezzel a megjelöléssel, a „délvidéki enyhe szelek” táj- és éghajlat-befolyásoló szerepét is szorosán szem előtt tartotta.⁴⁰

A táj megőrizte „tárgyasult emlékezet”, az emlékhelyek területi meghatározottsága tehát látszólag egyszerű: a történelmi magyar terület déli peremvidékének historikumáról van szó. Bonyolultabb és összetettebb ennél az „alkotó szellemek” fogalmának táj-meghatározása. Az *Életrajzi kalauz* első kötetének előszavában Kalapis Zoltán így foglalta össze szerzői szándékát: a háromkötetes mű „betekintést kellene, hogy adjon azoknak az ismertebb vagy kevésbé ismert, olykor pedig teljesen elfelejtett embereknek a tárgyi és szellemi tevékenységébe, akik egykoron Dél-Magyarországon – a Lentségen, az Alvidéken –, majd a mai, olykor még most is parlaginak, ólszagúnak, hagyománytalannak mondott Vajdaságban, továbbá a királyi és a titói Jugoszláviában, illetve újabban a délszláv országokban éltek, működtek, s munkásságukkal a maguk szakterületén valamilyen formában kitűntek, figyelmet keltettek”.⁴¹ Már az 1970-es években kiterjedő, szociográfiai ihletésű publicisztikájának középpontjában is a teremtő-alkotó ember állt, a népdalt, balladát formáló szálás- és majorlakó pásztor, a tájat a maga képére alakító, kertészkedő napszámos és a futóhomokot megkötő erdész alakja, aki minden egyes cselekedetével otthonává szeretné alakítani a

tájat. Idővel, évtized múltán, amikor teremtő-alkotó alakjai mögé Kalapis Zoltán a történelmi háttérrel is megrajzolta, megjelenik az országért aggódó főúri méltóság, az érvényesülésért küzdő polgár vagy a világgépét és világlátását műalkotásokban megörökíteni szándékozó művészember. Ezeket az alakokat, a szélesen értelmezett életművek megalkotóit a művelődéstörténész mindig nemzeti és társadalmi funkciójuk értékelésével együtt jeleníti meg. A Lentséget érintő művelődéstörténeti folyamatok ily módon a teremtő ember alakjában nyertek kölcsönösen értelmezhető formát. A császári vízépítő mérnök műve a torontáli mocsárvilágban nyert igazi értelmet, a nyomdatulajdonos Takáts Rafael vállalkozása az abszolutizmus zátonyán feneklett meg, Radics György és lapalapító társai kezdeményezését pedig a fejlett polgári körülmények röpitették a magasba.

(folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ „Itt most valóban a kisebbség megmaradása forog kockán. Hogy leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk? Van-e még bennünk erő a reményre és a hitre? És tehetünk-e valamit? Valami értelmeset és racionálisat. S azt, ami megtehető, vajon éppen az értelmiségnek, az írónak és tudósoknak kell megtennie? [...] Kint emberek halnak és éheznek, népek mozdulnak el évszázados helyükről, fegyverek dörögnek és mítoszoktól hangos az éter, az író meg írjon novellát, verset, a tudós oldjon meg tudományos problémát?” – töprengett az írástudó 1994-ben. – Bányai János: *Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra*; Híd, 1994. január–április, 19. p.

² Kalapis Zoltán: *Egyre vékonyodó cérnaszálon függünk...*, Híd, 1994. január–április, 50. p.

³ Csapó Endre fogalmazott pontosan, amikor 2001-ből visszatekintve így írta le a terület geopolitikai változásainak lényegét: „A balkáni kommunizmusnak egyazon alapja van, mint a balkáni királyságoknak, egyházaknak: a nacionalizmus, illetve annak legszélsőségesebb formája. Valójában nincs is rá megfelelő kifejezés, a nacionalizmus szóra is méltatlan a balkáni viselkedés. Törzsi fundamentalizmus lenne talán a megfelelő elnevezés, vagy röviden csak balkanizmus annak a magatartáskultúrának a meghatározása, amely csak egy igazságot ismer, a sajátját, ennek érvényesítésére örökös összeütközésben van a szomszédaival, azoktól még a levegőt is elvenné. Ezt a negatív előjelű magatartás-kultúrát a szerbek fejlesztették a legmagasabb tökélyre. Legjobban példázza ezt a lelkiiséget az a meggyőződésük, hogy ahol egy szerb hős csontjai nyugszanak, az szerb föld. A Balkán nem Európa. A Balkán soha nem lesz európai, a Balkán az semmi más, csak balkáni. (...) a Balkán benyomult a Kárpát-medencébe (...) megnyomorítva Közép-Európa egyetlen türelmes többnemzetiségű államát, és folyamatosan felszámolva a magyarságot, annak fejlettebb társadalmi intézményeit, szabadságát és gazdasági lehetőségeit, kultúráját.” – Csapó Endre: *Délvidéki remények és aggodalmak*; In: *Sorskérdéseink – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásából* (szerkesztette Sebestyén Imre); Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003., 38. p.

⁴ Gubás Jenő: *Magyarságtudat-hasadás*; Szabadka – Aracs, Budapest – Püski Kiadó, 2006., 84. p.

⁵ Hódi Sándor: *A kisebbségi önszerveződés esélyei*; In: *Sorskérdéseink – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásából* (szerkesztette Sebestyén Imre); Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003., 203. p.

- ⁶ Kalapis Zoltán: *Cserbenhagyás vagy többletvállalás*; Uo. 9–10. p. – A délvidéki magyarság helyzetével, anyagi, lelki és szellemi állapotával foglalkozik továbbá: Burányi Nándor: *Magyarok Vajdaságban; Magyar Szó* (tematikai különkiadás) 1990. március, 20. p.; *Magyarok Jugoszláviában '90* – a VMDK évkönyve; Újvidék, 1990, 253 p.; *Sokáig éltünk némaságban* – a VMDK évkönyve, 1991, 367 p.; *Esély a megmaradásra* – a VMDK évkönyve, 1992, 285 p.; *A Balkán poklában* – a VMDK évkönyve, 1993, 329 p., Botlik József–Csorba Béla–Dudás Károly: *Eltévedt mezsgyekövek – Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez* 1918–1993; Budapest – Hatodik Sip Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, 1994, 343 p.; Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*, Budapest – Püski kiadó, 1995, 500 p.; *Vajdasági útkereső*; [Szabadka] – Magyarországi Tudományos Társaság, 1998, 334 p.; *Vajdasági marasztaló*; [Szabadka] – Magyarországi Tudományos Társaság, 2000, 347 p.; *Fészekhagyó vajdaságiak*; [Szabadka] Magyarországi Tudományos Társaság, 2001, 430 p.; *Nyolcvan év kisebbségben*; Tóthfalu – Logos, 2002, 267 p.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947*; Budapest – Napvilág Kiadó, 2004, 416 p.
- ⁷ Vladan Joksić: *Nacionalizacija Bačke i Banata* – Etno-politička studija; Novi Sad, 1931., 135 p + 6 tábla
- ⁸ Daka Popović: *Banat, Bačka i Baranja – Savremeni, nacionalni, politički i društveni profili* – Novi Sad, 1935, 21–23. p. – A szerző kiemeli: 1933-ban csaknem ötmillió dinárt fizettek be földadó formájában az államkasszába, ebből 49,81 százalékot, 2 298 000 000 dinárt egyedül a Dunai bánóság területén lévő földtulajdonosokkal fizettettek meg, amit 113 746 682 dinár pótdadóval tetézték. Sőt, a 343 527 624 dinárnyi összadó 90 százalékát a Dunai bánóságon belül is Bácska, a Bánóság és Baranya egyébként is mérhetetlenül elszegényedett földtulajdonosaival fizettették meg.
- ⁹ „...amikor az SHS királyság urai végrehajtották a földreformot, abból a szegény magyarokat kirekesztették. Pedig a bácskai és bánáti uradalmakban a kocsis, a béres, a napszámos és egyéb cseléd zömében magyar volt, s a földosztás után kenyér nélkül maradt, mert a betelepített új gazdáknak a maguk pár holdjához nem kellett idegen munkaerő.” Herczeg János: *Köszöntő*. In: *Magyarok Jugoszláviában 90* – A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének évkönyve, Újvidék, 1990., 5–7. p.
- ¹⁰ Dr. Csehák Kálmán: *Miért van szükség az önálló vajdasági magyar felsőoktatási intézményre*; In: *Sorskérdéseink* – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból (szerkesztette Sebestyén Imre); Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003, 183. p.
- ¹¹ Vasa Čubrilović: *A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában*; Híd, 1996. december, 1043–1060. p.
- ¹² „Amikor 1918-ban létrejött Jugoszlávia, a szomszédos országokkal nemzetiségi alapon határozták meg a határokat. Ekkor nagy területeket veszítettünk, amelyeken már száz éve etnikai fölényben voltunk, viszont saját országunkon belül nagyszámú idegen népet kaptunk, úgynevezett nemzeti kisebbségeket. Főleg németeket, magyarokat, arnautákat (albánokat), románokat, olaszokat. [A kisebbségvédelmi] kötelezettségeknek következetesen és teljes mértékben eleget tettünk. A kisebbségeknek minden polgári joguk megvolt, teljes oktatási autonómiát élveztek, és joguk volt a kulturális kapcsolatok ápolásához a nemzetükkel.” I. m., 1044. p.
- ¹³ Uo., 1046–1047. p.
- ¹⁴ Uo., 1053–1054. p.
- ¹⁵ A háborús helyzet kínálta lehetőségek méltatására a szerző másodszor is visszatér: „Már hangsúlyoztuk, milyen jelentős a kisebbségektől való megtisztítás még a háborús hadműveletek során. Ezért ebben a hadsereg szerepe a legjelentősebb. Fegyveres erőt alkalmazva is el kell távolítani az országból a kisebbségeket. Elsőrendű fontosságú, hogy a

magyarok lakta területeken levő katonai parancsnokaink pontos utasítást kapjanak, mit és hogyan kell cselekedniük. A legfontosabb az lenne, ha a népfelszabadító hadsereg és partizánegységek főparancsnoksága mellett külön ügyosztály létesülne azzal a feladattal, hogy még a háború folyamán gondot viseljen a kisebbségektől való megtisztításra.” – Uo., 1056–1057. p.

- ¹⁶ „A vajdasági ipar több mint 80 százaléka a németek kezében van! A vajdasági malmok, sörgyárak és szövőgyárak a németek, a cukorgyárak a magyarok tulajdonában vannak. (...) A legtöbb magyar település a Bácska északkeleti és középső részén van. Horgostól és Szabadkától Zentán, Topolyán és Kúlán át Újvidékig található az ország legnagyobb magyar etnikai tömbje. Az 1941-ben volt mintegy félmilliónyi magyarból majdnem 300.000 él Bácskában. A többi 200.000 Bánátnban, Szerémségben, Horvátországban és Szlavóniában él szétszórtan, jelentéktelen kisebbségként. Ha a Bácskából 200.000 magyart eltávolítanánk, megoldanánk a magyar kisebbségi kérdést. (...) A németek főleg a Bácska délnyugati részét népesítik be. Főleg az apatini, újverbázi, hódási, palánkai és jórészt az újvidéki és zombori járásban találjuk őket. Uo., 1052. p. és 1054. p.
- ¹⁷ Burányi Nándor: *Sorscsapások...*; In: *Sorskérdéseink*, 2003., 29. p.
- ¹⁸ Matuska Márton: *Maradva megmaradni*; In: *Sorskérdéseink*, 2003., 20. p.
- ¹⁹ Mirnics Károly: *A jugoszláv államnacionalizmustól a szerb nacionálszocializmusig*. In: *Kis-Jugoszlávia hozománya – Írások az asszimilációról és a kisebbségekről*; Budapest – Hatodik Síp Alapítvány, 1996., 19. p.
- ²⁰ Mirnics Károly: *Az eltűnés veszélyének örvényében*; In: *Kis-Jugoszlávia hozománya – Írások az asszimilációról és a kisebbségekről*; Budapest – Hatodik Síp Alapítvány, 1996., 57. és 61. p. Másutt Mirnics Károly a következőképpen összegezte: „A jugoszláv gazdaság, mindenekelőtt az ipar teljes csődje a teljes magyar városi népességet érinti. A magyar városi népesség 60–70 %-a elveszítette a munkahelyét a szocialista nagyüzemekben. A munkanélküliség első számú vesztese már több évtizede, de 1981–1991 óta kimondottan a magyar városi népesség. Ennek következtében a magyar városi népesség egy része a demoralizáltság állapotába került (szürkegazdaság, csempészet), a másik része mindent elkövet azért, hogy elhagyja az országot, kivándoroljon a nyugati országokba vagy Magyarországra.” – *Menekülő önzonosság-tudat*; In: *Sorskérdéseink – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból (szerkesztette Sebestyén Imre)*; Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003., 96–97. p.
- ²¹ Gábrity Molnár Irén: *A vajdasági lakosok migrációja*; In: *Sorskérdéseink*; uo. 48. p.
- ²² Mirnics Károly: *A magyarság népességi helyzete a Vajdaságban*; In: *Kis-Jugoszlávia hozománya – Írások az asszimilációról és a kisebbségekről*; Budapest – Hatodik Síp Alapítvány, 1996., 67. p.
- ²³ Bányai János: *Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra*; Híd, 1994., január–április, 19. p.
- ²⁴ Bosnyák István: *Néhány dokumentum, némi kommentárral és konklúzióval*; Híd, 1994., január–április, 88. és 90. p.
- ²⁵ Uo.; 89. p.
- ²⁶ Hódi Sándor: *Történelmi traumák a magyarság kollektív tudatában*; In: *Sorskérdéseink*; i. m., 264. p. és 266–267. p. A Tito történelmi szerepére történő utalás Gereben Ferenc magyarországi olvasásszociológus délvidéki kutatásainak egyik megdőböntő eredménye.
- ²⁷ Gubás Jenő: *Magyarságtudat-hasadás*; Szabadka – Aracs, Budapest – Püski Kiadó, 2006., 10. p.
- ²⁸ Matuska Márton: *Maradva megmaradni*; In: *Sorskérdéseink*; i. m., 22. p.
- ²⁹ Mirnics Károly: *Menekülő önzonosság-tudat*; In: *Sorskérdéseink*, i. m., 96. p.
- ³⁰ Szelei István: *A peremkultúra élettana*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, Budapest – Akadémia Kiadó, 1993., 10. p.

- ³¹ Idézi Gubás Jenő: *Magyarságtudat-hasadás*; Szabadka – Aracs, Budapest – Püski, 2006., 83–84. p.
- ³² Bori Imre: *Ezredéve itt*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2004., 9. p.
- ³³ Az öngazgatói szocializmus nemzetiségpolitikája lépten-nyomon kiemelte: nem csupán a kisebbségek kulturális életének kiteljesítése a cél, a kisebbségek teljes társadalmi életét kell a többségi nemzetekével egyenlővé és egyenrangúvá tenni. A politikai gyakorlat azonban ennek a szöges ellentéte volt. – Rehák László: *Kisebbségtől a nemzetiségig*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1978., 267 p.
- ³⁴ Kalapis Zoltán: *A zimonyi Hunyadi-torony tövében*; In: *Történelem a föld alatt*; Újvidék – Forum Könyvkiadó 1995., 102. p.
- ³⁵ Kalapis Zoltán: *Az aracsi Pusztatemplom* (1993); In: *Történelem a föld alatt*; i. m., 58. p.
- ³⁶ A hagyományos történetírás a krónikák korában az uralkodó családok cselekedeteiről szólt, a humanizmus korában ez a nemesség alkotta elit közösségmeghatározó cselekedeteinek bemutatásává szélesedett, a polgárság megjelenésével pedig teljes mértékben átstrukturálódott, eszmei tartalma is differenciálódott, a háborúk, a csaták és az uralkodók története a háttérbe szorult, s váltakozó hangsúllyal a gazdasági, a társadalmi és a művelődési történetek kiteljesedési folyamatainak leírása szerzett magának polgárjogot. A XIX. század elején a néprajztudomány és a történetírás határán megjelent a népiségtörténet, az intézmények elszaporodásával pedig meghonosodott a művelődéstörténet is.
- ³⁷ Kalapis Zoltán: *Nemzetiségi összecsapások az Alvidéken*; In: *Az Alvidék évszázadai*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2006, 166. p.
- ³⁸ „A lámpa köré letelepedtek a hajósok és a hosszúnyakú üvegekkel koccintottak. Arra azután megpendült a tambura és az éles kis gitárt elnyújtott, bűgő férfikórus kísértre, valami délvidéki románcz a rigómezei csatáról, avagy egy szerelmes párról, becsületes rácz trokeusokban. Purcz Andre megállt a parton, és egy német szót nyögött: »Heimethsklänge.« Azután együtt dűnnyögte a diszkantot a mulatozókkal, míg csak egy könnycsepp nem hullott a bajuszára.” – Papp Dániel: *A rátótiak*; Budapest – az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. kiadása, 1898., 139. p.
- ³⁹ Milleker Bódog: *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár – Csanád-egyházmegyei könyvnyomda, 1915., 4. p.
- ⁴⁰ Képešy József: *Javaslat Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásáról*; Temesvárott – nyomtatott Magyar testvéreknél, 1873., VI. p.
- ⁴¹ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I.*; Újvidék – Forum Könyvkiadó. 2002., 7. p.

ZOLTÁN KALAPIS AND A SPIRITUAL HOME-DEFENCE

The study is about Zoltán Kalapis, an excellent researcher of the region's cultural history, and his work. As the Hungarian daily Magyar Szó's "roaming reporter", Kalapis first came across questions which, besides individual fates, reveal the futurlessness of the whole community in the disorder of the dilapidating Hungarian houses in the Banat region, where Hungarians live in scattered communities. Zoltán Kalapis started his career as the chronicler of the Banat region, and kept returning to this region throughout his very successful research work. He described the Hungarian "down region" (his nickname for Vojvodina) in such a way that all the Hungarian national history revealed its real beauty and richness, which can only be conceived dimly today. However, for him the notion of history is obviously more and broader than what is defined and described as a unified structure, be it with changing contents, by history's thought history. In the centre of his approach there are two always expandable principles: the materialised historical memory and the lifework of creative spirits.

Key words: the history of Hungarians living in Vojvodina, Zoltán Kalapis, minority existence